

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻՆ “ԲԱԶՄԱՎԵՊ” ՀԱՆԴԵՍԻ ԷԶԵՐՈՒՄ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

Հայկական մամուլում Հովհաննես Այվազովսկուն նվիրված առաջին հրապարակումներն ի հայտ են եկել դեռ 1840-ական թվականներին: Նկատի ունենք Զմյուռնիայում լույս տեսնող “Արշալույս Արարատյան” շաբաթաթերթում 1841, 1843 և 1845 թթ. զետեղված՝ տեղեկատվական կարճառոտ, անստորագիր հաղորդումները, որոնք օրագրի ընթերցողներին տեղեկացնում են հայ երիտասարդ ծովանկարչի՝ Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի ծախսով Վենետիկ, Միլան, Ֆլորենցիա, Հռոմ, Նեապոլ, եվրոպական այլ քաղաքներ կատարած ճամփորդությունների ու այնտեղ ունեցած աննախադեպ հաջողությունների մասին¹:

Անցան տարիներ, և Փարիզում Հովհաննես Այվազովսկու ավագ եղբոր՝ Գաբրիել Այվազովսկու խմբագրությամբ լույս տեսնող “Մասյաց աղավնի” երկլեզու (հայերեն և ֆրանսերեն) հանդեսի 1857 թ. դեկտեմբերյան ու 1858 թ. նոյեմբերյան համարներում տպագրվեց արդեն միջազգային լայն ճանաչում ձեռք բերած գեղանկարչի կյանքն ու արվեստը հայերեն լեզվով առաջին անգամ մանրամասնորեն լուսաբանող անստորագիր հոդվածը, որն ուղեկցվում էր արվեստագետի գրաֆիկական դիմանկարով և “Ծովափնյա սրճարան Ռոդոսում” (“Օսմանյան սրճարանը լուսնի լույսի տակ”, 1857) կոչվող նրա յուղանկարի վերատպությամբ²: Հոդվածը գրված էր Հ. Այվազովսկու Փարիզ կատարած հերթական այցի, 1857 թ. փարիզյան ամենամյա հանդիսարանում (*Salon de*

¹ Նույն օրագիրը Հովհաննես Այվազովսկու մասին բավական հանգամանալից հաղորդում է տվել նաև 1844 թ. 196 համարի “Բանասիրականք” բաժնում (տե՛ս “Արշալույս Արարատեան” (Զմյուռնիա), 1845, թիվ 235, 16 հունիսի, էջ 1), սակայն Հայաստանի գրադարաններում մեզ չհաջողվեց գտնել այդ համարը: Ի դեպ, Հ. Այվազովսկու վերջերս լույս տեսած կենսամատենագիտության կազմողները ևս տեղյակ չեն եղել այդ հրապարակման մասին (տե՛ս Հովհաննես Այվազովսկի (Այվազեան). 1817–1900: Կենսամատենագիտություն, Երևան, 2017, էջ 69):

² Տե՛ս Թովհաննես աղա Այվազովսքի.– “Մասեաց աղավնի” (Փարիզ), 1857, № 12, դեկտեմբեր, էջ 274–280, 1858, № 11, նոյեմբեր, էջ 254–258:

Paris) նրա ունեցած աննախադեպ հաջողության³, ֆրանսիացի մեծանուն արվեստագետների ու գրողների՝ արևելապաշտ գեղանկարիչ, մարտանկարի վարպետ Օրաս Վերնեի, ռոմանտիզմի ներկայացուցիչ, ականավոր բանաստեղծ Ալֆոնս դը Լամարթինի և այլոց հետ նրա հաստատած բարեկամական կապերի առթիվ: Բայց, ըստ էության, հողվածի անանուն հեղինակն ընթերցողներին ծանոթացնում է նաև Այվազովսկու ստեղծագործական կենսագրության կարևոր իրադարձություններին, համառոտ ներկայացնում նրա արվեստի ժանրաթեմատիկ ու կերպարային բովանդակությունը: Հողվածի վերջում թարգմանաբար մեջբերված են ֆրանսիական և բելգիական մամուլից քաղված Փարիզի վերոհիշյալ հանդիսարանում Այվազովսկու ցուցադրած ծովանկարներին, դաշտանկարներին ու ձմեռային տեսարաններին վերաբերող կարծիքները:

Երկարատև դադարից հետո հայկական մամուլում եղան նկարչի կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված նոր հրապարակումներ, որոնց թիվը կտրուկ աճեց 1870-ական թվականներից ի վեր: Այվազովսկու կենդանության օրոք նրա մասին բազում (շուրջ 150) կարճ ու ընդարձակ տեղեկություններ, հողվածներ և խոհագրություններ տպագրեցին ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արևմտահայ թերթերն ու հանդեսները, այդ թվում՝ մեր ամենաերկարակյաց պարբերականը՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության «Բազմավեպ» հանդեսը⁴, որի հիմնադիր-խմբագիրը ևս Գաբրիել Այվազովսկին էր: Հանդեսի էջերում այդ տարիներին զետեղվել են նկարչի մասին մի շարք կենսագրական հողվածներ ու տարատեսակ նյութեր:

“Հովհաննես Այվազովսքի հայկազն նկարիչ” վերնագրով առաջին հողվածը լույս է տեսել 1874 թվականին⁵: Դա Ֆլորենցիայի Գեղարվեստի ակադեմիայում իտալացի անվանի ճարտարապետ Վինչենցո Միկելլիի՝ 1873 թ. մայիսի 1-ից նոյեմբերի 2-ը Վիեննայում բացված Համաշխարհային ցուցահանդեսին վերաբերող երկարաշունչ ճառից հայ ընթերցողներին թարգմանաբար մատուցված մի հատված է, որտեղ խոսվում է Վիեննայի աշխարհահանդեսի՝ գեղեցիկ արվեստներին հատկացված բաժնում Այվազովսկու ցուցադրած, մեծ հետաքրքրություն առաջացրած և չափազանց բարձր գնահատված կտավների մասին: Միկելլիի ճառը նախաբանող կարճ ներածականի անանուն հեղի-

³ Հովհաննես Այվազովսկու ծննդյան 40-ամյա տարեդարձի կապակցությամբ և կերպարվեստին մատուցած ծառայությունների համար Ֆրանսիայի կառավարությունը նրան պարգևատրել է Պատվո լեգեոնի շքանշանով, իսկ Փարիզի Գեղարվեստի ակադեմիան՝ ոսկե մեդալով: Ըստ որում հատուկ նշվել է, որ հայ արվեստագետը 1857 թ. այդ ցուցահանդեսի “ոչ միայն զարդն էր, հապա նաև տեսլանկարաց վեհագոյն նկարիչը” (տե՛ս Յովհաննես աղա Այվազովսքի. – “Մասեաց աղավնի”, 1858, № 11, նոյեմբեր, էջ 255):

⁴ Տե՛ս Հովհաննես Այվազովսկի (Այվազեան). 1817–1900: Կենսամատենագիտություն, էջ 69–90:

⁵ Տե՛ս Հովհաննես Այվազովսքի հայկազն նկարիչ. – “Բազմավեպ” (Վենետիկ), 1874, հ. ԼԲ, Դ պր., էջ 330–334:

նակը հպարտությամբ նշում է, որ հայ ծովանկարիչն «իր ճարտարագործ նկարներովը» միջազգային համբավի հասավ և «ի պարծանս ազգիս» յուր օրինակով ապացուցեց, որ հայերն էլ զուրկ չեն գեղարվեստական հանճարից⁶: Անանուն նույն հեղինակի կարծիքով՝ Այվազովսկու «գլխաւոր ճարտարութիւնն այն եղաւ՝ որ նրբագինն և յարասնակ հետազօտութեամբ գիտցաւ բնութեան գաղտնեաց խորը թափանցել, և ի բնութենէ հրահանգուելով իբրն ի քաջ ուսուցչէ՝ կրցաւ այնպիսի նկարներ ի լոյս ընծայել, մինչև գրաւեց գեղարուեստից աշխարհին արդարացի զարմանքը»⁷:

Բայց դառնանք Միկելլիի զեկուցմանը: Իտալացի բանախոսը հենց սկզբից հայտարարում է, որ ծովային հանդարտ կամ հուզումնալից տեսարանները, ջրի տարերքը պատկերելու մեջ Այվազովսկու հետ կարող են մրցել միայն անցյալի սակավ և ժամանակակից սակավագույն նկարիչները⁸: Փոխ առ փոխ, հերթով, մանրամասնորեն նկարագրելով ու բնութագրելով հայ արվեստագետի ցուցադրած՝ հիմնականում 1872–1873 թթ. ստեղծված ծովանկարները («Սև ծով», «Փոթորիկ Սև ծովում», «Կապրի», «Ամալֆիի ծովածոցը», «Իսկիայի ծովախորշը», «Զիբրալթարի նեղուցը», «Նեապոլի ծովածոցը միգապատ առավոտյան»⁹) և ձմեռային պեյզաժներից մեկը («Մոսկվան ձմռանը: Տեսարան Վորոբյովյան սարերից»)¹⁰, Միկելլին հաստուկ մատնանշում է Հ. Այվազովսկու՝ տարբեր երկրների կլիմայական պայմաններին, տարվա տարբեր եղանակներին ու օրվա տարբեր ժամերին բնորոշ լուսաօդային մթնոլորտը, լույսի ցուլացումը, ներդաշնակ գույների թափանցիկությունն ու բազմերանգությունը, «հոսանաց շարժումները, լայն և մեծատարած ալեաց երթևեկը», սպիտակափրփուր ջրերի զովությունը, նույնիսկ դրանց ձայնն ու տտպահամ հոտն ամենայն ճշտությամբ վերարտադրելու «անհամեմատ ճարտարութիւնը» և ապշեցուցիչ վարպետությունը¹¹: Ավարտելով իր ճառը՝ Միկելլին եզրակացնում է, որ հայ ծովանկարիչը բնության հավաստարիմ մեկնաբանն ու պատգամաբերն է, որի ներկայությունը կարծես քողարկվում, աներևութանում է նրա վրձնած կտավներում: Սակայն, ինչպես նկատում է բանախոսը, Այվազովսկին նաև նրբազգաց բանաս-

⁶ Նույն տեղում, էջ 330:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 333:

⁹ Վիեննայի Համաշխարհային ցուցահանդեսից մեկ տարի անց՝ 1874 թվականին, Այվազովսկին վրձնել է «Նեապոլի ծովածոցը միգապատ առավոտյան» վերնագրով մեծաչափ (148 x 214 սմ) մի կտավ ևս, որն այժմ պահվում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում: Դատելով ամենից՝ սա վերոհիշյալ համանուն ծովանկարի հեղինակային կրկնությունն է:

¹⁰ Այվազովսկու նույն նկարների հետ արդեն հասցրել էին ծանոթանալ Նիսում, Ֆլորենցիայում և Հռոմում մինչ այդ նկարչի բացած անհատական ցուցահանդեսների այցելուները:

¹¹ Տե՛ս նաև Հովհաննէս Այվազովսքի հայկազն նկարիչ. – «Բազմավէպ», 1874, հ. ԼԲ, Դ պր., էջ 331–333:

տեղծ է, “վասն զի կ’ազդէ ի մեզ գծից և գունոց միաբանութեամբ... վասն զի իր սիրտը շարժած, իր սրտին յատուկ զգացմունքները, նուագարանի մը ձայնին նման... կը հաղորդէ դիտողին”¹²:

Ծովանկարչին նվիրված հաջորդ հրապարակումը “Բազմավեպում” երևաց ութ տարի անց՝ 1882 թ. առաջին համարում¹³: “Յովհաննէս Այվազովսքի պատկերահան” վերնագիրը կրող հոդվածի հեղինակն էր Ղրիմի Ղարասուբագար (այժմ՝ Բելոգորսկ) քաղաքում ծնված, Վենետիկի Միսիթարյան հայրերի մոտ ուսանած, ապա Ղրիմի կաթոլիկ եկեղեցիների (այդ թվում՝ Թեոդոսիայի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու) դեկանի պաշտոնը ստանձնած հայագետ-պատմաբան, Օդեսայի Պատմության և հնությունների ընկերության թղթակից անդամ, Այվազովսկու մտերիմ բարեկամ Քերովբե Քուշներյանը, որը շուրջ քսան տարի թղթակցել է “Բազմավեպ” ամսագրին:

Հոդվածում մանրամասնորեն նկարագրված են 1882-ի հունվարին Թեոդոսիայում կայացած՝ ծովանկարչի հերթական ցուցահանդեսի բացման հանդիսավոր արարողությունը և Պետերբուրգ նրա մեկնելու կապակցությամբ քաղաքի ընչաշատ մարդկանց նախաձեռնությամբ Թեոդոսիայի արական գիմնազիայի¹⁴ մեծ սրահում կազմակերպված ճաշկերույթը, որոնց մասնակցել է նաև Ք. Քուշներյանը: Հոդվածից տեղեկանում ենք, որ ցուցահանդեսի բացումը տեղի է ունեցել հունվարի 14-ին՝ ուշ երեկոյան, Այվազովսկու՝ Իտալիա, Կոստանդնուպոլիս և Հունաստան ձեռնարկած ձմեռային ուղևորություններից անմիջապես հետո, ծովանկարչի նախագծով և անձնական միջոցներով 1880 թ. նրա առանձնատանը կից կառուցված, այսօր ծովանկարչի անունը կրող պատկերասրահի դահլիճում¹⁵: Ցայգահանդեսի շքեղ սրահը զարդարված էր ծաղիկներով և ծաղկեփնջերով, բազմաճրագ ջահերով, գույնզգույն դրոշներով ու դրոշակներով, տարատեսակ այլ պաճուճանքներով: Սրահի խորքում, թատերական ներկայացումների ու համերգների համար նախատեսված բեմի ներքնապատը ծածկված էր Վենետիկի ընդհանուր տեսա-

¹² Նույն տեղում, էջ 334:

¹³ Տե՛ս Ք. Քուշներյան. Յովհաննէս Այվազովսքի պատկերահան.– “Բազմավեպ”, 1882, հ. Խ, Ա պր., էջ 38–44:

¹⁴ Հ. Այվազովսկին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել այդ գիմնազիայի՝ 1873-ին իր դռները բացած նոր շենքի կառուցման գործում: Ավելին՝ դարձել է սույն դասական կրթարանի պատվավոր խնամակար:

¹⁵ Թեոդոսիայի պատկերասրահը Ռուսաստանում հանրային հանրամատչելի երրորդ գեղարվեստական թանգարանն էր՝ Սանկտ Պետերբուրգի Էրմիտաժից և Մոսկվայի Ռուսլանցկյան թանգարանից հետո: Նկատենք նաև, որ մինչ այդ Ռուսական կայսրության տարածքում որևէ նկարիչ սեփական թանգարան կամ անհատական պատկերասրահ չի ունեցել: Նույնիսկ արվեստի այնպիսի խոշոր գանձարանները, ինչպիսիք են Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահը կամ Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսական թանգարանը, ժողովրդական լայն խավերի համար մատչելի են դարձել միայն 1890-ական թվականներին:

րանք պատկերող, ծովանկարչի ձեռքով կատարված բնանկարով: Մինչև առավոտյան ժամը հինգը տևած բազմամարդ խնջույքի ընթացքում ներկաները հնարավորություն ունեին նաև մասնակցելու զինվորական նվազախմբի երաժշտությամբ ուղեկցվող պարահանդեսին ու լսելու օրիորդներ Աննա Նալբանդյանի և Կատարինե Միրզայանի դաշնամուրային գեղեցիկ կատարումները:

Դրանից տասն օր անց՝ հունվարի 24-ին, կայացած հրաժեշտի ճաշին ներկա էին Թեոդոսիայի շուրջ 50 «զանազան ազգաց» նշանավոր քաղաքացիներ՝ բարձրաստիճան զինվորականներ, ոստիկաններ, դատավորներ, եկեղեցական գործիչներ, դպրանոցի և արական գիմնազիայի տեսուչներ՝ քաղաքապետ Վլադիմիր Ալտուխովի գլխավորությամբ, ով առաջինը բաժակ բարձրացրեց ու մեծարանքի խոսքեր հղեց 1880 թ. Թեոդոսիայի պատվավոր քաղաքացի ընտրված նկարչին: Սրահում երաժշտություն էր հնչում, իսկ պատից «կախուած կը փայլէր» ռուս մեծ նկարիչ Իվան Կրամսկոյի՝ հայ ծովանկարչին պատկերող, դափնեպսակ ձոխ շրջանակի մեջ դրված հայտնի դիմանկարը:

Հողվածի վերջում Ք. Քուշնեյանը ընթերցողներին տեղեկացնում է, որ ճաշկերույթից երկու օր հետո՝ հունվարի 26-ին, Հ. Այվազովսկին «ցամաքով Սիմֆերոպոլի վրայէն դեպի Պետրպուրկ մեկնեցաւ, հետը տանելով այս ձմեռս նկարած հիանալու նոր տեսարաններէն ոմանք»¹⁶:

1889 թ. նույն հեղինակը «Բազմավեպի» համար մի ամբողջ հոդվածաշար է գրել՝ Թեոդոսիայում նոր ջրմուղի բացման և այդ գործում նկարչի ու նրա երիտասարդ տիկնոջ Աննա Բուռնազյանի ունեցած վճռորոշ դերակատարության մասին¹⁷: Նշելով, որ միջին դարերում Կաֆա կոչված ներկայիս Թեոդոսիան «հին ժամանակաց մինչև մեր օրերը միշտ ըմպելի ջրոյն նուազութիւնը կրած է»¹⁸՝ Ք. Քուշնեյանը հիշեցնում է, որ հայաշատ «Կաֆայի միջնադարեան աղբիւրները, շնորհիվ մեր տնաշէն Անեցւոց, գոյութիւն ունեցել են քաղաքիս մէջ»¹⁹, ինչի մասին են վկայում XV–XVI դարերում կառուցված, դեռևս կանգուն և գործող Մելեքյան, Քափանակյան և Կուսիկյան (կամ Կուսական) հայաշէն ու հայազիր աղբյուրները, որոնցից առաջին երկուսի մարմարե ճակատների վրա պահպանվել են հայերեն երկաթագիր հիշատակարաններ ու մակագրություններ: Սակայն ոչ այդ վերջինները, ոչ էլ ժամանակին Կաֆայում ջենովացիների կառուցած արհեստական ջրաշէղջերը, ջրմուղները և աղբյուրները, որոնք XIX դարում ևս շարունակում էին Թեոդոսիային ըմպելի ջուր մատակարարել, այլևս ի վիճակի չէին բավարարելու քաղաքի՝ օրեցօր աճող բնակչության բնական պահանջները: Եվ ինչպես նկատում է Ք. Քուշ-

¹⁶ Ք. Քուշնեյան. Յովհաննէս Այվազովսքի պատկերահան.– «Բազմավեպ», 1882, հ. Խ, Ա պր., էջ 43:

¹⁷ Տես Ք. Քուշնեյան. Թեոդոսիոյ նորաշէն ջրմուղին բացման առթիւ.– «Բազմավեպ», 1889, հ. ԽԷ, Ա պր., էջ 43–47, հ. ԽԷ, ապրիլ, էջ 113–116, հ. ԽԷ, յունիս, էջ 181–185:

¹⁸ Նույն տեղում, Ա պր., էջ 43:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 44:

ներյանը՝ «... եթե մեր օրեր գերահռչակ նկարչապետն Յովհաննէս Այվազեան չընտրիէր ձրի 50.000 չափ կամ դոյլ համեղ ջուր անջրդին Թէոդոսիոյ, շատ վատ և տակաւ անտանելի պիտի լինէր քաղաքիս բնակչաց վիճակը»²⁰: Այվազովսկուն և Աննա Բուռնազյանին պատկանող, Թէոդոսիայից 26 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Սուբաշ գյուղակի ինքնաբուխ լճից թուջե խողովակներով Թէոդոսիա բերված անապակ ջուրը 1888 թ. սեպտեմբերի 18-ին «երկու ձիւնեղէն սիւներու ձնով ... վերջապէս ցայտեց մեծ քանակութեամբ ... քաղաքի փոշոտեալ հրապարակաց վերայ»²¹:

Այվազովսկու նախագծով ու նրա ծախսերով տեղական ծովաքարից կառուցված՝ բավական մեծաչափ, ճարտարապետական յուրակերպ տեսք ստացած այդ ցայտադբայութի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ նույն թվականի հոկտեմբերի 1-ին: Դրանից մի քանի օր առաջ Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր Երրորդի հրամանագրով այն պաշտոնապէս կոչվեց հայ ծովանկարչի անունով: Ջրմուղի և աղբյուրի բացման առիթով քաղաքի հանրային պարտեզում տոնական մարդաշատ ճաշկերույթ կազմակերպվեց, որի ընթացքում Այվազովսկուն ուղղված բազմաթիվ կենսացներ ասվեցին:

Ք. Քուշներյանի հողվածաշարը եզրափակող երրորդ բաժնում ամբողջությամբ ներկայացված է Հայ առաքելական եկեղեցու վանքերից մեկի՝ Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր, Հ. Այվազովսկու արվեստի գիտակ Խորեն Ստեփաննէի՝ ռուսերեն արտասանված և ապա բանախոսի կողմից հայերեն թարգմանված մեծարման ճառը²²: Հենց սկզբից նշելով, որ Թէոդոսիայի համար նոր ջրմուղ կառուցած ծովանկարիչն «այնպիսի սէր ցոյց տուեց առ իւր հայրենի քաղաքը, որ միայն սա կարող էր անմահացնել նորան»²³, ապա խոսելով ջրի ոչ միայն կենցաղային անհրաժեշտության, այլև հոգևոր իմաստի, եկեղեցական խորհրդի ու կրոնական նշանակության մասին, ծայրագույն վարդապետը վերջում շեշտում է. «Որքան մեծ պատիւ է Թէոդոսիայի համար, նոյնքան մեծ պատիւ է հայ ազգի համար ծնել Յովհաննէս Այվազովսկուն ... Մենք՝ հայերս, արդարև կատարեալ իրաւունք ունինք մեզ պարծանք համարել Յովհաննէս Այվազովսկուն՝ իբրև

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, էջ 45 և նույն տեղում, հ. ԽԷ, ապրիլ, 114–115:

²² Նույն տեղում, էջ 181–184: Ինչպէս վկայում է Այվազովսկու կենսագիրներից մեկը՝ արվեստարան Մինաս Սարգսյանը, Խ. Ստեփաննէն ոչ միայն լավ գիտեր ծովանկարչի արվեստը, այլև պատրաստվում էր նրա կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված մենագրություն գրել, բայց նրա այդ մտադրությունն ինչ-ինչ պատճառներով չի իրագործվել (տե՛ս Մ. Սարգսյան. Հովհաննէս Այվազովսկի, Երևան, 1976, էջ 270): Նկատենք նաև, որ իր կյանքի վերջում՝ 1899 թ., Հ. Այվազովսկին ստեղծել է Խ. Ստեփաննէի դիմանկարը, որն այսօր գտնվում է Թէոդոսիայի Բ. Կ. Այվազովսկու անվան պատկերասրահում:

²³ Ք. Քուշներյան. Թէոդոսիոյ նորաշէն ջրմուղիի բացման առթիւ. – «Բազմավեպ», 1889, հ. ԽԷ, յունիս, էջ 182:

հային, որին խորին կերպով յարգում և գնահատում է հայկական ազգը²⁴:

Ամփոփելով իր հոդվածաշարը՝ Բ. Քուշներյանն ընթերցողներին մի հետաքրքիր և, ինչպես կտեսնենք, առեղծվածային տեղեկություն է հաղորդում: Պարզվում է, որ հանդիսության ավարտին “մի Թեոդոսիացի ազգային” հայերեն լեզվով նկարչապետին նվիրված բանաստեղծություն է կարդացել²⁵: Քուշներյանը չի նշում ոչ տվյալ անձնավորության անունը, ոչ էլ ոտանավորի վերնագիրը, բայց ընթերցողներին հուշում է, որ այդ բանաստեղծությունը նրանք կգտնեն “Բազմավեպի” հաջորդ համարում: Եվ, իսկապես, ամսաթերթի նույն թվականի հուլիսյան պրակում տպագրվում է “Հանդէս բացման ջրմուղին Թեոդոսիոյ և աղբիւրին Այվազեան առ նկարչապետ Յովհաննէս Այվազեան երգ” երկարաշունչ վերտառությամբ ու բավական ընդարձակ՝ հանգավոր, քառատող 12 տներից բաղկացած հետևյալ ոտանավորը²⁶:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 184:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 185:

²⁶ Տե՛ս “Բազմավեպ”, 1889, հ. ԽԷ, յուլիս, էջ 215: Հ. Այվազովսկուն նվիրված իր վերջին աշխատության մեջ արվեստաբան Մ. Սարգսյանը, հատվածաբար և որոշ անճշտություններով մեջբերելով այդ բանաստեղծությունը, նշում է, որ շուտով այն երգի է վերածվել ու դեռ երկար ժամանակ լավել Թեոդոսիայի հայ բնակիչների շուրթերից (տե՛ս Մ. Սարգսյան. Մեծ ծովանկարչի կյանքը, Երևան, 1990, էջ 323–324): Հայ գրականության մեջ սա Հ. Այվազովսկուն նվիրված երկրորդ բանաստեղծությունն էր՝ 1885 թ. դերասան Պետրոս Աղամյանի հեղինակած “Առ Այվազովսքի” բանաստեղծությունից հետո (տե՛ս Պ. Աղամյան. Երկեր, Երևան, 1956, էջ 217–219): Ծովանկարչին մեծարող մյուս գրվածքները՝ Հովհաննէս Թումանյանի “Այվազովսկու ծովանկարի առաջ” [տե՛ս “Մուրճ” (Թիֆլիս), 1893, - 9, սեպտեմբեր, էջ 1348] և “Մի հառաչանք (Այվազովսկու “Մն ծովի ավերք” նկարի առջև)” [տե՛ս “Հորիզոն. գրականական հանդէս” (Թիֆլիզ), 1894, գիրք առաջին, էջ 99] հանրահայտ բանաստեղծությունները, ինչպես նաև Ալեքսանդր Ծատուրյանի “Ծովի կախարհը (Այվազովսկու յիշատակին)” արձակ բանաստեղծությունը [տե՛ս “Մշակ” (Թիֆլիս), 1900, - 79, մայիսի 2, էջ 1] և Տիրան Չրաքյանի (Բնտրա) “Մն Ծով, Այվազովսքի, Աստուած” ողբերունչ խոհազրությունը [տե՛ս Տ. Չրաքյան (Բնտրա), Երկեր, Երևան, 1981, էջ 243–246] գրվել են քիչ ավելի ուշ՝ 1893-ից մինչև 1900 թվականները: Վերջերս ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի փոխտնօրեն, արվեստագիտության դոկտոր-պրոֆեսոր, երաժշտագետ Աննա Ասատրյանը բացահայտել է, որ ռուս կոմպոզիտոր, “Հզոր խմբակի” անդամ Ցեզար Կյուրիի “Памяти И. К. Айвазовского” ձայնի և դաշնամուրի համար 1902 թ. գրված ռեքվիեմի բանաստեղծական տեքստի հեղինակը երաժշտագետ, երաժշտական-հասարակական գործիչ, հրապարակախոս Վասիլի Կորգանովն էր, նույն ինքը՝ Բարսեղ Ղորղանյանը (տե՛ս Ա. Ասատրյան. Հովհաննէս Այվազովսկին և հայ երաժիշտները.– Հովհաննէս Այվազովսկի – 200: Գիտական նստաշրջանի նյութեր (3 նոյեմբերի, 2017), Երևան, 2018, էջ 159): Վեցտողյա այդ գողտրիկ բանաստեղծությունը (“Кисть вдохновенная упала ...”) որպես բնաբան հրատարակվել է Թիֆլիսում լույս տեսնող “Кавказский вестник” գիտական-գեղարվեստական ամսագրի համար ծովանկարչի մահվան առիթով Վ. Կորգանովի գրած

Երբոր Աստուած մե՛ծ հանճար
 Քեզ պարզեց երկնաձիր,
 Դուն եռանդով ի նկար
 Պարզն ի գործ վարեցիր:
 Լեռնակուտակ ծովուն ջուր՝
 Քոյ վրձինիդ հրպաւոր,
 Ի կրտաւի ձիգ մաքուր
 Պատկերացաւ այէխոր:
 Տաք, ցուրտ օդին՝ զոյն հարմար
 Հանճարեցիր խրնամով.
 Զգեստաւորի անգոյն տարր
 Քոյին ճարտար մատներով:
 Առաւօտուն լուսափառ,
 Նրսեմաստուեր գիշերոյն,
 Տրիր իրենց ճիշդ տիպար
 Քո հանճարով գերագոյն:
 Այլ Քո ազգիդ քաղաքիդ
 Այսօր տրիր մե՛ծ նըշան,
 Քրրիստոնեայ Քո սրբտիդ
 Եղբայրասէր զրթութեան:
 Քանգի ինչպէս հին Մովսէս,
 Ի յանջրդին յանապատ,
 Բըղխեցուցեր Դու առ մեզ՝
 Համեղ պայծառ ջուր առատ:

Կաֆա քաղաք վաղեմի,
 Փռչիներու մէջ թողեալ,
 Խընդաց այսօր ջրրալի
 Յիշեց իրեն փառքն անցեալ:
 Նրսեմացան յուշն և փառք
 Հին բարեպաշտ հայուհեաց.
 Մէլէք, Կուսին, Քափանակ
 Հանդէպ տիկնոջն Այվագեանց:
 Ձեր շնորհիւ, այո՛՛ Տէր,
 Քաղաքացիք ամենայն
 Վայլեցին ջուր կենսաբեր.
 – Նախնեաց շիրիմք դող
 էլան.–
 Յիսո՛ւ Փրրկիչ աշխարհի
 Որոշ կերպով խոստացաւ
 Վարձք՝ մի բաժակ պաղ ջրրի.
 Անչափ է վարձքդ և անբաւ:
 Երախտապարտ Քեզ Կաֆա
 Մարմարիոն թէ արձան
 Կանգնէ, դարձեալ քիչ կու գայ
 Առատ տուրքիդ ի փոխան:
 Այլ Քեզ արձան կենդանի
 Դուն կանգնեցիր աննրման
 Ջրրիկդ անոյշ՝ որ հոսի
 Նոր աղբիւրէն Այվագեան:

Հետաքրքիրն ու միաժամանակ տարօրինակն այն է, որ այստեղ ևս բացակայում է Ք. Քուշներյանին տպագրության համար բանաստեղծության բնագիրը տրամադրած հեղինակի անունը: Մակայն ամեն ինչ կպարզաբանվի ու տեղը կընկնի, եթե ենթադրենք, որ ոտանավորի հեղինակը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ համեստաբար սեփական անունը “քողարկած” Ք. Քուշներյանը, ով ոչ միայն հայտնի հոգևոր գործիչ ու հայագետ-պատմաբան էր, այլև պոետական արվեստին վարժ տիրապետող, հմուտ թարգմանիչ, որը ոուսերենից հայերեն է թարգմանել Ալեքսանդր Պուշկինի, Միխայիլ Լերմոնտովի, Տարաս Շևչենկոյի և այլոց չափածո երկերն ու ինքն էլ բանաստեղծություններ է գրել²⁷:

Անցավ մեկ տարի, և “Բագմավեպի” մայիսյան համարում հրապարակվեց “Նկարչա-

հողվածի սկզբում (տե՛ս В. Д. К[органов]. Иван Константинович Айвазовский.– «Кавказский вестник» (Тифлис), 1900, № 5, май, с. 124).

պետ Այվազովսքիի պատկերահանդէսն ի Փարիզ” անստորագիր հոդվածը²⁸, որի հեղինակը տողատակում տեղեկացնում է, որ հռչակավոր ծովանկարչի հետ նրան ծանոթացրել է նույն Ք. Քուշներյանը՝ Փարիզում 1889 թ. մայիսին մեկնարկած Համաշխարհային ցուցահանդեսի ժամանակ²⁹: Հոդվածում հանգամանորեն լուսաբանվում է ֆրանսիացի անվանի նկարահավաք ու մեկենաս Պոլ Դյուրան-Ռյուելի փարիզյան նշանավոր պատկերասրահում 1890 թ. ապրիլի 1-ին հանդիսավորությամբ բացված և մինչև մայիսի 15-ը տևած՝ Հովհաննես Այվազովսկու անհատական ցուցահանդեսը, որտեղ ներկայացված էին հիմնականում 1887–1889 թթ. Ատլանտյան օվկիանոսի, Միջերկրական ծովի ու Սև ծովի մերձակա տարբեր վայրերում վարպետի վրձնած շուրջ երեք տասնյակ ստեղծագործություններ՝ ծովային և ծովափնյա 26 տեսարան (“Այիք: Վերջին պահն օվկիանոսում”³⁰, “Մայրամուտ: Իսպանիայի ափերը”, “Բիարիցի ծովափը գիշերով”, “Մարմարա ծովը և Յոթ Աշտարակաց դղյակը”, “Կաննի մերձակայքը”, “Ալեկոծված Սև ծովը” և այլն), ձմեռային մեկ բնանկար (“Սուրբ Իսահակ Մայր եկեղեցին Պետերբուրգում: Սառնամանիք օր”) և այսօր Հայաստանի ազգային պատկերասրահում ցուցադրվող “Ջրհեղեղից հետո, Արարատի մոտ” (“Նոյն իջնում է Արարատից”) հայտնի կտավը:

Հոդվածում վերջին նկարին վերաբերող, հայերիս համար հատկապես հետաքրքիր մի դրվագ է բերված: Հանդեսի բացման նախընթաց օրը, ցուցադրության հետ կապված վերջին հրահանգները պատկերասրահի աշխատողներին տալուց հետո, ծովանկարիչը մոտեցել է հոդվածագրին և ասել. “Անշուշտ, հայկական նիւթ մի կը փնտռես իմ նկարուց մեջ”, ասպա նրան հարակից սրահ տանելով՝ հեռվից ցույց է տվել այդ մեծադիր կտավն ու բացականչել. “Ահա մեր Հայաստանը”³¹:

²⁸ Մեր ենթադրությունը մասնակիորեն հաստատում է նաև հետևյալ հանգամանքը. Ք. Քուշներյանը հայ ծովանկարչի մասին վերջինիս կենդանության օրոք գրած այն բացառիկ հեղինակներից է, ով արվեստագետի ազգանվան՝ այդ ժամանակ ամենուրեք ընդունված ռուսական ձևը (Այվազովսկի) մշտապես հայացրել, փոխարինել է հայկական ձևով (Այվազյան): Եվ պատահաբար ը է արդյոք այդպես վարվել նաև “Բազմավեպում” զետեղված ոտանավորի անանուն հեղինակը:

²⁸ Տե՛ս Նկարչապետ Այվազովսքիի պատկերահանդէսն ի Փարիզ.– “Բազմավեպ”, 1890, հ. ԽԸ, մայիս, էջ 175–178:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 176:

³⁰ 1889-ին ավարտված, այժմ Սանկտ Պետերբուրգի Ռուսական թանգարանին պատկանող, ավելի քան հինգ մետր երկարություն ու երեք մետր բարձրություն ունեցող այս կտավը Հ. Այվազովսկու երբևէ ստեղծած ամենախոշոր նկարն է: 1890 թ. փետրվարի 22-ին ռուս անվանի լրագրող, հրատարակիչ, թատերագետ ու թատերագիր Ալեքսեյ Սուվորինին ուղղված նամակում արվեստագետը խոստովանում է, որ այդ կտավն իր “լավագույն փոթորիկն է” (տե՛ս Айвазовский. Документы и материалы. Ереван, 1967, с. 253):

³¹ Տե՛ս Նկարչապետ Այվազովսքիի պատկերահանդէսն ի Փարիզ.– “Բազմավեպ”, 1890, հ. ԽԸ, մայիս, էջ 176:

Յուզահանդեսի բացման առաջին օրը՝ ապրիլի 1-ին, Դյուրան-Ռյուելի ուղեկցությամբ պատկերասրահ այցելեց Ֆրանսիայում Ռուսաստանի դեսպան Արթուր Մորեն-գեյմը, իսկ հաջորդ օրը նկարահանդեսն իր ներկայությամբ հարգեց Ֆրանսիայի Երրորդ հանրապետության նախագահ Մարի-Ֆրանսուա Կարնոն, ով նկարները դիտելուց և ֆրանսերենին վարժ տիրապետող ծովանկարչի բացատրությունները լսելուց հետո նրան ջերմորեն շնորհավորեց ու շնորհակալություն հայտնեց:

Հոդվածի վերջում բերված է ցուցահանդեսի կատալոգում ընդգրկված և համարակալված ստեղծագործությունների ամբողջական ցանկը³²:

“Բազմավեպի” 1898 թ. հունվարյան համարում Հ. Այվազովսկու ծննդյան 80-ամյակի առթիվ տպագրվեց Միսիթարյան միաբանության անդամ, բանասեր և ազգագրագետ Վարդան Հացունու “Այվազեան Հովհաննէս ծովանկարիչ” խորագրով հոդվածը³³, որտեղ բերված է նկարակալի առջև աթոռին նստած, գունապնակով ու վրձնով զինված ծովանկարչի 1893 թ. Թեոդոսիայում արված լուսանկարը³⁴: Արձանագրելով, որ Այվազովսկին “գեղարուեստի մէջ եւ նկարչական բովանդակ աշխարհում հայ հանճարոյն մեծութիւնն ու վեհութիւնն է”³⁵, Հացունին չի բավարարվում այսքանով և էլ՝ ավելի փառաբանելով նկարչին՝ նրան անվանում է Տեր Աստուծուց հետո “ջրոց երկրորդ արարիչը”³⁶:

Հոդվածի հեղինակը հայ ընթերցողներին համառոտակի ծանոթացնում է Այվազովսկու արվեստի մասին ռուս և ֆրանսիացի արվեստագետների, մասնավորապես՝ Օրասս Վերնեի գովասանական կարծիքների հետ³⁷, ապա նկարագրում սեփական աչքով երբևէ

³² Նույն տեղում, էջ 178: Հ. Այվազովսկուն նվիրված իր վերջին մենագրության մեջ անդրադառնալով ծովանկարչի փարիզյան այդ ցուցահանդեսին՝ Մ. Մարգայանը թույլ է տվել փաստական մի շարք սխալներ, որոնք վերաբերում են ցուցադրված նկարների թվաքանակին, ինչպես նաև ցուցահանդեսի բացման ու փակման ամսաթվերին: Բացի այդ, նա Ֆրանսիայի Հանրապետության այն ժամանակվա գործող նախագահ Մարի-Ֆրանսուա Կարնոյին շփոթել է դրանից տասնյակ տարիներ առաջ երկրի իշխանությունը ստանձնած ու դեռ 1873-ին կյանքից հեռացած Ֆրանսիայի առաջին պրեզիդենտ Նապոլեոն Երրորդի՝ Շառլ Լուի Նապոլեոն Բոնապարտի հետ, որն իբր Դյուրան-Ռյուելի պատկերասրահ է ժամանել “ցուցահանդեսի վերջին օրերին” (տե՛ս Մ. Մարգայան. Մեծ ծովանկարչի կյանքը, էջ 336–337): Հետևաբար՝ մնում է եզրակացնել, որ Մ. Մարգայանը ծանոթ չի եղել “Բազմավեպի” այս անստորագիր հոդվածին:

³³ Տե՛ս Հ ա գ ու ն ի [Վ ա ր դ ա ն]. Այվազեան Յովհաննէս ծովանկարիչ.– “Բազմավեպ”, 1898, հ. ԾԶ, յունուար, էջ 17–22:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 18:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 17:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 18:

³⁷ Տեսնելով Հովհաննէս Այվազովսկու ծովանկարներն ու մարտանկարները՝ Օ. Վերնեն դրանք համեմատել է ֆրանսիացի անվանի մարինիստ և մարտանկարիչ Թեոդոր Գյուդենի նմանատիպ կտավների հետ ու գտել, որ վերջիններս ակնհայտորեն զիջում են հայ արվեստագետի աշխատանքներին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 19):

տեսած ու իր հիշողության մեջ վառ տպավորված՝ տարբեր ժանրերում ծովանկարչի վրձնած հանրահայտ կտավները՝ Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության թանգարանում պահվող «Քառս: Աշխարհի արարումը» (1841), «Նեապոլի փարոսը» (1842), «Նավաբեկություն Հյուսիսային ծովում» (1875) և «Արարատ սարը» (1885), ինչպես նաև Ֆլորենցիայի Պիտտի պատկերասրահում ցուցադրվող «Ինքնանկարը» (1874) և այլն:

Հողվածի վերջում Հացունին հատվածաբար մեջբերում է 1897 թ. սեպտեմբերի 26-ին և 27-ին Թեոդոսիայի քաղաքապետարանի դահլիճում կայացած Հ. Այվազովսկու 80-ամյակին ու նրա ստեղծագործական գործունեության 60-ամյակին նվիրված պաշտոնական տոնակատարության և դրան հաջորդած հանդիսավոր այլ միջոցառումների մասնակից, բանագնաց պատգամավոր, Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության անունից ծովանկարչին հասցեագրված շնորհավորական հեռագիրն ընթերցած, ապա «մի փոքր ոտանալոր» կարդացած հայր Համազասպ Սափարյանի հաշվետու գրությունը³⁸: Սափարյանի նամակից տեղեկանում ենք, որ հանդեսին ներկա էին Տավրիայի նահանգապետ Պյոտր Լազարևը և Թեոդոսիայի քաղաքային ժողովի բոլոր անդամները՝ քաղաքապետ Լեոնարդ Դուրանտեի գլխավորությամբ: Բացելով հանդիսավոր նիստը՝ վերջինս կարդացել է Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Երկրորդի՝ ծովանկարչին ուղղված շնորհավորական հեռագիրը, որին կցված էր ինքնակալ միապետի հրամանագիրը Հովհաննես Այվազովսկուն կայսրության բարձրագույն պարգևներից մեկին՝ Սուրբ Ալեքսանդր Նևսկու ադամանդակուռ շքանշանին արժանացնելու մասին: Ապա Դուրանտեն հրապարակել է քաղաքապետարանի որոշումը՝ Թեոդոսիայում նախակրթական վարժատուն բացելու և այն աշխարհահռչակ ծովանկարչի անունով կոչելու մասին: Դրան հետևել են նահանգապետի, կայսերական Գեղարվեստի ակադեմիայի, Լուսավորության նախարարության, Ծովային նախարարության, Յալթայի քաղաքային ժողովի, Ռուս նկարիչների հարավային ընկերության, Պետերբուրգի հայ հասարակության, Թեոդո-

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21–22: Մ. Սարգսյանի վերոհիշյալ աշխատության մեջ հոբելյանական այդ տոնախմբությանը «Ադամանդյա հոբելյանը» վերտառությամբ մի փոքրիկ գլուխ է հատկացված (տե՛ս Մ. Սարգսյան. Մեծ ծովանկարչի կյանքը, էջ 393–396), որտեղ, ինչպես և Այվազովսկու՝ 1890-ին Փարիզում բացված անհատական ցուցահանդեսի մասին պատմող գլխում, փաստացի սխալներ ու անճշտություններ կան: Այսպես՝ գրված է, որ հոբելյարի մեծարման հանդիսավոր նիստը տեղի է ունեցել ոչ թե քաղաքապետարանի դահլիճում, այլ ծովանկարչի առանձնատանը կից պատկերասրահում, իսկ Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության անունից ելույթ են ունեցել ու ողջույնի խոսք ասել Վարդան Հացունին և ոմն Մ. Սարինյանը (նույն տեղում, էջ 395): Ինչպես տեսանք, Հացունին ծովանկարչի հոբելյանական հանդեսին չի մասնակցել և այդ օրերին Մ. Ղազար կղզուց չի բացակայել: Ինչ վերաբերում է մեզ անհայտ Մ. Սարինյանին, ապա հարգարժան արվեստաբանը վերջինիս պարզապես շփոթել է Համազասպ Սափարյանի հետ: Այստեղից երևում է, որ «Բազմավեպում» տպագրված Հացունու այս հողվածը ևս վրիպել է Հ. Այվազովսկու կենսագրի ուշադրությունից:

սիայի հայ ծխականների լիազոր ներկայացուցիչների ողջունի խոսքերն ու շնորհավորական ուղերձները, որոնք ընդմիջվել են հորեյյարին թանկարժեք նվերների մատուցման արարողությամբ: Նույն օրը նույն դահլիճում կազմակերպված հանդիսավոր բազմամարդ ճաշկերույթի ժամանակ նահանգապետ Պյոտր Լազարևի, քաղաքագլուխ Լեոնարդ Դուրանտեի և Թեոդոսիայում ֆրանսիական հյուպատոսի արտասանած կենաց ճառերից հետո ընթերցվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսից, կայսերական ընտանիքից ու նախարարներից ստացված հեռագրերը:

Վ. Հացունու հոդվածը Այվազովսկու մասին ծովանկարչի կենդանության օրոք “Բազմավեպում” զետեղված վերջին հրապարակումն էր: Դրանից երկու տարի անց՝ 1900 թ. ապրիլի 19-ին (նոր տոմարով՝ մայիսի 2-ին) հանձարեղ արվեստագետը հեռացավ կյանքից: Այդ տխուր լուրը արձագանք գտավ ինչպես ռուսական ու եվրոպական, այնպես էլ հայկական մամուլում: Իր մեծահամբավ հայրենակցի հիշատակը հարգեց նաև “Բազմավեպը”: Ամսագրի՝ նույն թվականի հուլիսյան պրակում տեղ գտավ Հովհաննես Այվազովսկու մահախոսականը, որի հեղինակն էր Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, այն ժամանակ դեռ տակավին երիտասարդ բանասեր, վանական ձեմարանի հայոց լեզվի, գրականության և պատմության դասատու, հետագայում “Բազմավեպի” խմբագիր, ապա միաբանության արքահայր Հովհաննես (Հովհան) Ավգերյանը³⁹:

Խոր կսկիծով արձանագրելով, որ “հայ հորիզոնի ամենապայծառ աստեղաց մեկի” Հովհաննես Այվազովսկու վախճանից հետո “զեղեցկագիտական բովանդակ աշխարհը մեծ կորուստ կրեց”, և որ նկարիչը նոր ժամանակների առաջին հայ հանձարն էր, ում հաջողվեց “պսակ մը կորզել կոյր բաղդի ձեռքէն”⁴⁰, մահախոսականի հեղինակը դրվատանքի խոսքեր է ասում նաև փառապանծ վարպետի մարդասիրության, բարերարական ու հայանպաստ անշահախնդիր գործունեության մասին և վերջում կրկին խոնարհվում նրա հիշատակի առաջ⁴¹:

Անցավ 37 տարի, և “Բազմավեպի” էջերում երևաց ծովանկարչին նվիրված ևս մի հոդված, որի հեղինակն անվանի երաժշտագետ, Մխիթարյան միաբանության անդամ, հանդեսի նախկին խմբագիր Ղևոնդ Տայանն էր⁴²: Հոդվածագիրն ընթերցողներին նախապես զգուշացնում է, որ նպատակ չունի անդրադառնալու հայ ծովանկարչի ստեղծագործական կենսագրությանն ու նրա կերտած կտավներին, քանզի “անոնք արդեն

³⁹ Տե՛ս Ա Վ Գ Ե ր Ե ա ն Յ [Ն Վ Ի Կ Ե Լ Ե Ա]. Յովհաննես Այվազովսքի.– “Բազմավեպ”, 1900, յուլիս, թիւ 7, էջ 334–335:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 334:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 335:

⁴² Տե՛ս Ղ. Տ ա յ Ե ա ն. Սուրբ Ղազարու Մխիթարեան Դիւանը ծովանկարիչ Յ. Այվազովսկիի յաղթանակներու մասին.– “Բազմավեպ”, 1937, դեկտեմբեր, թիւ 12, էջ 305–316:

վայելչորեն պատկերացուած են հայ մամուլին մեջ՝ ձեռնհաս զանազան գրիչներէ՝⁴³: Այդ գրիչներից նա առանձնացնում և հատկապէս բարձր է գնահատում Մխիթարյան միաբան Անդրեաս Խրլագյանին, ով 1933–1934 թթ. Հ. Այվազովսկու մասին ընդարձակ, բազմաթիվ փաստերով ու հետաքրքիր դիտարկումներով հազեցած հոդվածաշար է հրատարակել Վիեննայում լույս տեսնող «Հանդես ամսօրյա» հայագիտական ուսումնաթերթում⁴⁴:

Նշենք, որ 2017 թ. նոյեմբերին ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կազմակերպած, Հովհաննէս Այվազովսկու ծննդյան 200-ամյակին նվիրված գիտաժողովում կարդացած իր զեկուցման մեջ ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, բանասիրության թեկնածու Անահիտ Բեքարյանն անդրադարձել է Ղ. Տայանի վերոհիշյալ հոդվածին, որտեղից մի շարք մեջբերումներ է արել, անհրաժեշտ տեղեկություններ քաղել, որոնք նրան հիմք են տվել շտկելու ծովանկարչի մասին արվեստաբաններ Մինաս Սարգսյանի ու Շահեն Խաչատրյանի աշխատություններում և նրանց կազմած ժողովածուներում տեղ գտած փաստական սխալներն ու անճշտությունները⁴⁵: Այդ իսկ պատճառով չենք ծանրանա «Բազմավեպի» այդ հրապարակման վրա: Միայն նկատենք, որ Ղ. Տայանի հոդվածի հիմնական նորությունն այն է, որ նա ընթերցողներին առաջին անգամ ծանոթացնում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արխիվում եղած փաստաթղթերի ու օրագրային գրառումների, ինչպէս նաև միաբանության արքահայր Սուքիաս Սոմայանի՝ 1842 թ. սեպտեմբերի 3-ին ծովանկարչին հղած գրության հետ, որով վերջինիս շնորհակալություն է հայտնում Ս. Ղազար վանքին իր կտավներից մեկը՝ «Նեպոլի փարոսը» (1842) նվիրաբերելու համար: Ղ. Տայանը հատվածաբար մեջբերում է 1840–1843 թթ. միաբանության անդամներ Մինաս Բժշկյանին, Գևորգ և Էդուարդ Հյուրմյուզյաններին, Հովսէփ Խարամիրզայանին, Եղիշե և Միքայել Այանաքյաններին արքահոր ուղղած ու նրանցից ստացած նամակները, որոնք լրացուցիչ՝ նոր ու կարևոր տեղեկություններ են տալիս այդ տարիներին Հ. Այվազովսկու Իտալիա կատարած ուղևորությունների, Հռոմում, Նեպոլում և Վենետիկում նրա կազմակերպած ցուցահանդեսների, Մխիթարյան հայ-

⁴³ Նույն տեղում, էջ 305:

⁴⁴ Տե՛ս Ա. Խրլագյան. Յովհաննէս Այվազովսկի ծովանկարիչ. իր կեանքն ու գործունեությունը. – «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա), 1933, մարտ-յունիս, թիւ 3–6, էջ 342–361, յուլիս–օգոստոս, թիւ 7–8, էջ 495–508, սեպտեմբեր–հոկտեմբեր, թիւ 9–10, էջ 621–632, նոյեմբեր–դեկտեմբեր, թիւ 11–12, էջ 713–729, 1934, յունուար–փետրուար, թիւ 1–2, էջ 77–89, մարտ–ապրիլ, թիւ 3–4, էջ 168–183, մայիս–յուլիս, թիւ 5–7, էջ 316–324: Նկատենք, որ եթէ Ա. Խրլագյանի այս բովանդակալից հոդվածաշարը հրատարակվեր առանձին գրքույկով՝ այն կդառնար հայերեն լեզվով Հ. Այվազովսկու մասին գրված առաջին մենագրությունը:

⁴⁵ Տե՛ս Ա. Բեքարյան. Հովհաննէս Այվազովսկին և Մխիթարյանները. – Հովհաննէս Այվազովսկի – 200: Գիտական նստաշրջանի նյութեր (3 նոյեմբերի, 2017), էջ 99–116:

րերի հետ Ս. Ղազար կղզում նկարչի ունեցած հանդիպումների մասին:

Ղ. Տայանի հոդվածն ուղեկցվում է Այվազովսկու ստեղծագործությունների՝ «Քառու: Աշխարհի արարումը» (1841), «Նեապոլի փարոսը» (1842) և «Բայրոնի այցը Մխիթարյաններին Ս. Ղազար կղզում» (1899) հայտնի կտավների, ինչպես նաև ծովանկարչի՝ մեզ անհայտ մի դիմանկարի սև-սպիտակ լուսանկարներով: Դիմանկարի տակ բացակայում են արվեստագետի այդ կենդանագիրը վրձնած նկարչի անունն ու դրա ստեղծման տարեթիվը, որոնք, դատելով լուսանկարից, առկա են վերատպված կտավի ստորին աջ անկյունում, բայց լուսանկարի փոքր չափերի և ցածր որակի պատճառով, ցավոք, անընթեռնելի են: Ասենք, որ ծովանկարչի մասին երբևէ գրված ու հրատարակված հայերեն, ռուսերեն և այլալեզու գրքերում ու հոդվածներում մեզ չի հանդիպել Այվազովսկու սույն դիմանկարը կամ դրան վերաբերող որևէ տվյալ: Պարզ չէ՝ արդյո՞ք սա ծովանկարչի ինքնանկարն է, թե՞ այլ վարպետի ստեղծագործություն: Բայց համոզված ենք, որ այդ կտավի վրա աշխատելիս հեղինակն օգտագործել է Այվազովսկու հայտնի լուսանկարներից մեկը:

Երկարատև ընդմիջումից հետո՝ արդեն XXI դ. թնակոխած «Բազմավեպը» հրատարակեց ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատակից, արվեստագիտության թեկնածու Գարեգին Քոթանջյանի «Իտալիան եւ Այվազովսկու արուեստը» վերնագրով հոդվածը, որն ամբողջապես նվիրված է 1840–1843 թթ. Իտալիայում ապրած ու ստեղծագործած, այնտեղ կատարելագործված հայ երիտասարդ ծովանկարչի ակադեմիական գործուղման շրջանին⁴⁶: Հոդվածագիրը գտնում է, որ «հենց Իտալիայում անցկացրած տարիներն են նպաստել նրա գեղարուեստական լեզուի անկրկնելի զծերի վերջնական ձևաւորմանը»⁴⁷: Գ. Քոթանջյանի կարծիքով, իտալական թանգարաններում հայ արվեստագետին առաջին հերթին պետք է հետաքրքրեին վենետիկյան Վերածննդի գունապաշտ վարպետների, մասնավորաբար՝ Ջովաննի Բելլինիի, Ջորջոնեի ու Տիցիանի, ինչպես նաև XVII դ. ֆրանսիական կլասիցիզմի հիմնադիրներ Նիկոլա Պուսենի և Կլոդ Լորենի կտավները, առավելապես՝ նրանց բնանկարներն ու ծովային պատկերները⁴⁸: Իտալական բնության վառ ու լուսատառ տեսարանները նույնպես տպավորվեցին գեղանկարչի հիշողության մեջ, հղկեցին ու բյուրեղացրեցին նրա գունային՝ առանց այդ էլ նուրբ ընկալումները: Հոդվածագրի խոսքերով՝ գալով Իտալիա՝ «Այվազովսկին յայտնաբերեց մանկութունից իրեն ծանօթ բնական միջավայր՝ լոյսի առատութիւն, վառ գոյներ, ծովափնեայ հիասքանչ քաղաքներ...»⁴⁹:

⁴⁶ Տե՛ս Գ. Քոթանջյան. Իտալիան եւ Այվազովսկու արուեստը. – «Բազմավեպ», 2007, № 1–4, էջ 538–555: Գ. Քոթանջյանի այս հոդվածը վրիպել է ծովանկարչի վերոհիշյալ «Կենսամատենագիտության» կազմողների ուշադրությունից:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում էջ 542:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 542–543:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 547:

Նշելով, որ իր քառամյա գործուղման ընթացքում արվեստագետը հասցրել է վրձնել շուրջ 80 մեծադիր կտավ, հիմնականում՝ ծովանկարներ ու դաշտանկարներ, հողվածի հեղինակը դրանք պայմանականորեն բաժանում է երկու խմբի, որոնցից մեկն անվանում է “ռոմանտիկ բանաստեղծական”, իսկ մյուսը բնութագրում որպես “ռոմանտիկ դրամատիկական”⁵⁰: Առաջին խմբում ընդգրկված կտավները (“Նեապոլի ծովածոցը լուսնյակ գիշերով”, 1842, “Գոնդոլավարը ծովում գիշերով”, 1843, “Ծովափ”, 1843 և այլն) “վերարտադրում են բնութեան խաղաղ անդորրը, բացայայտելով նրա բանաստեղծական էությունը, բազմակողմանիորեն տարակերպելով միեւնոյն գեղարուեստական թեման”⁵¹, այնինչ երկրորդ խմբին պատկանող նկարներում (“Քառս: Աշխարհի արարումը”, “Նեապոլի փարոսը”, “Նավաբեկություն”, 1843 և այլն) “արտայայտուած են ծովային տարերքի ահեղ ու դրամատիկ կողմերը, նրա անհանգիստ ալեկոծութեան պահերը, սարսափելի փոթորիկները, ակերիչ ուժերի ողբերգությունը եւ այդ ամէնին հակառակ՝ մարդկանց խիզախ դիմադրությունը”⁵²: Մեկ առ մեկ զննելով ու քննարկելով Այվազովսկու այդ շրջանի լավագույն ստեղծագործությունները՝ Գ. Քոթանջյանը նկատում է, որ դրանք “վկայում են նրա զարմանալի տաղանդի արտասովոր վաղ հասունությունը”⁵³:

Հողվածի վերջում հեղինակը հաստուկ շեշտում է, որ հայ երիտասարդ ծովանկարչի կյանքում բախտորոշ դեր կատարեցին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արքայհոր ու հոգևոր եղբայրների հետ ունեցած հանդիպումները և մտերիմ զրույցները, որոնց շնորհիվ “ապագայ հանճարը առաջին անգամ խորապէս գիտակցեց իր ազգային պատկանելութեան նշանակությունը եւ կարեւորությունը”⁵⁴:

“Բազմավեպում” Հովհաննես Այվազովսկուն նվիրված մեզ հայտնի վերջին հրապարակումը ֆրանսահայ պատմաբան Անահիտ Տեր-Մինասյանի “Այվազովսկի (1817–1900) հայ նկարիչ մը ռուսական Մեծ դարուն մէջ” ֆրանսերենով շարադրված հողվածն է⁵⁵: Ներկայացնելով վարպետի ստեղծագործական կենսագրությունը, հողվածագիրը հանգամանորեն խոսում է XIX դ. ռուսական իրականության մեջ տեղ գտած և Այվազովսկու աշխարհընկալման, նրա գեղագիտական հայացքների ու գեղարվեստական սկզբունքների ձևավորմանը նպաստած, նրա արվեստի գաղափարական բովանդակության, արտահայտվելու կերպի և ոճի վրա խոր ազդեցություն թողած պատմական իրադարձությունների, մշակութային երևույթների ու ականավոր դեմքերի մասին: Ա-

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 553:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 554:

⁵⁵ Տե՛ս A. Ter Minassian. Aunvazovski (1817–1900) un peintre arménien dans Grand siŕcle russe.– “Բազմավեպ”, 2009, № 1–4, էջ 485–516: Ա. Տեր-Մինասյանի սույն հողվածը ևս չի արտացոլվել Այվազովսկու “Կենսամատենագիտության” էջերում:

ռանձնացվում ու կարևորվում է նաև հայ հասարակական ու մշակութային կյանքի հետ արվեստագետի ունեցած հարատև կապը, որի հաստատման և ամրապնդման համար իր դերն է խաղացել նաև Գաբրիել Այվազովսկին, ում կենսագրությունը ևս ներկայացված է այդ նույն հոդվածում⁵⁶:

Այսպիսով՝ մնում է փաստել, որ իր վերոհիշյալ հոդվածներով ու հաղորդումներով “Բազմավեպ” հանդեսը նկատելի ներդրում է բերել մեծանուն ծովանկարչի ստեղծագործական ժառանգության ուսումնասիրության և գնահատման շնորհակալ գործին:

ИВАН (ОВАННЕС) АЙВАЗОВСКИЙ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «БАЗМАВЕП»

ԱՐԱՐԱՏ ԱԳԱՏՅԱՆ

Р е з ю м е

В армянской периодической печати первые публикации об И. К. Айвазовском появились еще в 40-х годах XIX века. Еще при жизни великого мариниста в армянских газетах и журналах было опубликовано множество (около 150-ти) коротких сообщений и развернутых статей о художнике. В числе этих изданий был и основанный в 1843 году, выходящий поныне журнал «Базмавеп» – официальный орган Конгрегации армянских монахов-мхитаристов в Венеции, учредителем и первым редактором которого был старший брат прославленного живописца Габриэл Айвазовский. В эти годы на страницах издания был помещен целый ряд материалов о великом мастере, авторами которых были итальянский архитектор Винченцо Микелли, уроженец крымского городка Карасубазар (ныне – Белогорск), декан католических церквей Крыма, историк-арменовед Керовбе Кушнерян, член Конгрегации венецианских мхитаристов, филолог и этнограф Вардан Ацунци, редактор «Базмавепа», духовный глава Конгрегации аббат Ованнес Авгерян и другие. Журнал и впоследствии несколько раз обращался к жизни и творчеству И. К. Айвазовского. Среди этих публикаций выделяются статьи известного музыковеда, члена все той же Конгрегации монахов-мхитаристов, редактора того же журнала Гевонда Таяна, а также искусствоведа Гарегина Котанджяна и армянского историка Анаид Тер-Минасян, живущей во Франции.

⁵⁶ *Նույն տեղում, էջ 505–510:*

IVAN (HOVHANNES) AIVAZOVSKY ON THE PAGES OF
“BAZMAVEP” JOURNAL

ARARAT AGHASYAN

S u m m a r y

In Armenian periodical press the first publications about Ivan Aivazovsky appeared as far back as the 40s of the 19th century. During the great marine painter's lifetime a large number (around 150) of short reports and extensive articles about the painter were published in Armenian newspapers and journals. Among those publications was “Bazmavep” – the official journal of the Congregation of Armenian monks-Mekhitarists in Venice, which has been issued since 1843, the founder and first editor of which was the elder brother of the celebrated painter – Gabriel Aivazovsky. In those years a whole series of materials about the great master was put in the periodical, the authors of which were Italian architect Vincenzo Micelli, the native of Crimean town Karasubazar (now – Belogorsk), the dean of catholic churches of Crimea, historian-armenologist Kerovbe Kushnerian, the member of Mekhitarist Congregation of Venice, philologist and ethnographer Vardan Hatsuni, the editor of “Bazmavep”, the spiritual leader of the Congregation abbot Hovhannes Avgeryan and others. The journal subsequently has turned to the life and oeuvre of I. Aivazovsky for a number of times. Among those publications the articles of a well-known musicologist, the member of the Congregation of Mekhitarists, the editor of the above-mentioned journal Ghevond Tayan, as well as art historian Garegin Kotanjyan and French-Armenian historian Anahide Ter-Minassian are notable.